

TEFSİRÜ'L-MENÂR'DA HİKMET KAVRAMININ DEĞERLENDİRİLMESİ EVALUATION OF THE CONCEPT OF WISDOM IN TAFSİR'U-L-MENAR

İbrahim ŞİMŞEK

Dr. Öğrencisi, İnönü Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Temel İslam Bilimleri, Tefsir
ibrahimsimsk38@gmail.com
ORCID: 0009-0008-3345-8591

Öz

İnsanın, akıl sahibi bir varlık olarak eşya ve varlıklardaki nedenleri anlamaya çalışması en temel özelliğidir. Bu anlamlandırma üzerine olan çaba, kavramlar üzerine de olmuştur. 'Hikmet' kavramı, İslam düşünce dünyasında önemli bir konuma sahiptir. Bu kavram, Kur'ân-ı Kerim'de yirmi iki kez geçmiş ve felsefe, mantık, kelam gibi ilimlerin yanı sıra tefsir ilminde de yoğun bir şekilde incelenmiştir. Çağdaş dönemin önemli tefsirlerinden *Tefsîrû'l-Menâr*'da incelenen kavramlardan birisi de 'hikmet' kavramıdır. *Tefsîrû'l-Menâr*'da, hikmet kavramı, ilim ve aklın ön planda tutularak gerçeğin bu unsurlara dayandığını savunulmakta, nasların hikmet ve maksatları üzerinde düşünmenin önemine değinilmektedir. Ayrıca, Kur'ân'ın ruhuna uygun ve isabetli yorumlar yapma, varlıkların özündeki manaları anlama, kâinatın yaratılmasındaki gayeleri bilme, insanların ihtiyacına uygun içtihatlar üretme gibi konular üzerinde de durulmuş ve bu hedefleri gerçekleştirmek için uygun bir yöntem olarak kullanılmıştır. Söz konusu tefsirde hikmet ile insanın şeriat sırlarına vakıf olması hâlinde, içtihat kanallarının tekrar canlandırılabilceği ve böylece sebep-sonuç ilişkileri doğru anlamlandırılarak ilk kaynağa doğru yol alınabileceği ifade edilmiştir. Hikmet kavramının eserdeki anlamlardan birisi de insanın yaşadıklarından ibret alarak hakikate ulaşması, dini düşüncede yenilenmesidir. Bu çalışmada *Tefsîrû'l-Menâr*'da anlamsal farklılığıyla yer alan hikmet kavramının incelenmesi yapılmış ve bu çerçevede konu irdelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'ân, Âyet, Hikmet, Bilim, Kavram.

Abstract

As a rational being, one of humanity's most fundamental traits is the effort to understand the causes in objects and beings. This effort to make sense of things extends to concepts as well. The concept of 'wisdom' holds significant importance in Islamic thought. This concept appears twenty-two times in the Qur'an and is extensively studied in disciplines such as philosophy, logic, theology, and particularly in exegesis. One of the concepts examined in the contemporary exegesis Tafsir al-Manar is 'wisdom'. In Tafsir al-Manar, the concept of wisdom is discussed with an emphasis on knowledge and reason, advocating that truth is based on these elements, and highlighting the importance of contemplating the wisdom and objectives of religious texts. Moreover, it addresses topics such as making interpretations consistent with the spirit of the Qur'an, understanding the meanings inherent in beings, knowing the purposes of creation, and producing jurisprudence that meets human needs. It is proposed as an appropriate method to achieve these aims. The commentary suggests that if humans grasp the secrets of Sharia through wisdom, the channels of jurisprudence can be revitalized, and by properly understanding cause-and-effect relationships, one can return to the primary source. One of the meanings of wisdom in this work is that by learning from one's experiences, one can reach the truth and renew religious thought. This study examines the concept of wisdom as it appears with its semantic differences in Tafsir al-Manar and explores the topic within this framework.

Keywords: Tafsir, Quran, Verse, Wisdom, Science, Concepts

Giriş

Hikmet kavramı, İslâm düşüncesinde ele alınan önemli kavramlardan biridir. Bu kavram, Kur'an'ı Kerim'de geçmesinin yanı sıra, felsefe ve kelim ilminde birçok şeyi anlamlandırmada kullanılmıştır. Bu sebeple birçok ilimle de ilişkisi olan bir kavramdır. Kur'an-ı Kerim'de hikmet kavramına çeşitli anlamlar yüklenmesi, anlamının çokluğuna sebebiyet vermiştir. Buket Ataman'ın *Muhammed Abduh'un Hikmet Kavramına Yaklaşımı*; Mehmet Çalışkan'ın *Kur'an'da Hikmet Kavramı*; Hüsamettin Erdem'in, *Kur'an'da Hikmet ve Hakîm Kavramları*; Bayram Ali Çetinkaya'nın, *Yitik Bilgi ve Hikmet*, Ahmet Akbulut'un *Kur'an'da Hikmet Kavramı*; Nasi Aslan'ın *Hikmet Ekseninde Nassların Yorumlanma İmkânı ve Sınırları*; Yalçın Çetin'in *Kur'an'da ve Felsefede Hikmet Kavramı* gibi çalışmalarda, Kur'an'daki ve tefsir kitaplarındaki anlamlarına bağlı olarak hikmet üzerine çok farklı çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar doğrultusunda, hikmet kavramına özel anlamlar yüklenmiştir.

Bu çalışmada, *Tefsîrû'l-Menâr*'da hikmet kavramının incelemesi yapılmış ve bu çerçevede konular irdelenmiştir. Ancak 'hikmet' kavramının tanımıyla ilgili, birçok sözlük ve tefsirlerden yararlanılmıştır. Özellikle, Sehl el-Askerî (ö. 400/1009'dan sonra)'nin *Tashîhi'l-vucûh ve'n-nezâir*; İbn Manzûr (ö. 711/1311)'un *Lisânu'l-Arab*; Ragîb el-İsfahânî (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği)'nin *Müfredât Kur'an Kavramları Sözlüğü*; Muhammed Murtazâ Zebidî (ö. 1205/1791)'nin *Tâcu'l Arûs*; Zemahşerî (ö. 538/1144)'nin *Esâsu'l-belâga* eserlerinden yararlanılmıştır. Bu çalışmada, hikmet anlayışının Kur'an yorumundaki etkisini Reşîd Rızâ'nın (ö. 1865-1935) *Tefsîrû'l-Menâr* adlı tefsiri örneğinde ortaya koyarak, tefsiri şekillendiren

unsurlara dair sonuçlara ulaşılmaya, gayret edilecektir. Bu meyanda, hikmet kavramı çerçevesinde şekillenen hikmet düşüncesinin İslâm ilimlerine yansıyan yönleriyle Reşîd Rızâ'nın, tefsirinde nasıl bir konum arz ettiğinin ele alınması kaçınılmaz olmuştur. Hikmet kavramının, muhtevastaki anlam zenginliğinden mütevellid gerek müfessirler gerekse diğer ulema nezdinde değişik anlamlar kazandığı, ortaya konmuştur. Kur'ân-ı Kerim ve tefsir kitaplarındaki anlamların yanı sıra, hikmet üzerine çok farklı çalışmalar yapılmıştır. Örneğin Muhammed Abduh, (ö. 1905) düşünce dünyasında Kur'ân-ı Kerim'in ruhuna uygun ve isabetli yorumlar yapmıştır. Aynı zamanda, varlıkların özündeki anlamları anlama ve kâinatın yaratılmasındaki amaçları bilme konusunda insan ihtiyaçlarına uygun içtihatlar üretmeyi amaçlamıştır. Muhammed Abduh, bu hedeflerini gerçekleştirmek için hikmet kavramını kullanmayı, uygun bir yöntem olarak görmüştür.

Hikmet sözlükte; ilim, din, hüküm, anlama, vera, takva, emirlere uyma, Kur'ân, söz ve amel etmek,¹ ilme dayalı hikmet,² ıslah etme, zapt etme ve yoluna koyma maksadıyla alıkoyma³ gibi mânâlara gelmektedir. Râgıb el-İsfahânî hikmeti; 'akıl ve ilim ile gerçeği bulmaktır. Allah yönünden hikmet, eşyanın çok iyi bilinmesi ve mükemmel yaratılmasıdır. İnsan yönünden ise eşyanın hakikatini bilme ve hayırlı işlere aracılık yapmak⁴ şeklinde tarif etmiştir. Muhammed Murtazâ Zebîdî'ye (ö. 1205/1791), amelde ve ilimde doğruyu tutturmak⁵ diye; eş-Şerîf el-Cürçânî'ye (ö. 816/1413) göre ise hikmet nazârî bir ilim olup eşyanın niteliği ve hakikatlerinin gücü mahiyetinde bilmektir.⁶ Reşîd Rızâ, hikmet kelimesinin anlamını şöyle açıklamıştır: 'Bir şeyin faydasını ve sırlarını bilmektir. Dini hüküm ve şer'i kanunları anlamak ve öğrenmektir.⁷ Yine Reşîd Rızâ, hikmeti fıkıh, fıkıh da hikmet olarak isimlendirmiştir.⁸ Muhammed Hâmid et-Tehânevî, (ö. 1158/1745) hikmeti; 'sözü, fiili ve bu ikisinin gereklerini en güzel şekilde yani itkân ile yapmak, nefis ve şeytanın afetlerini bilmek⁹ şeklinde tanımlar. Diğer bir tanım ise 'ilim anlamında eşyanın/varlığın hakikatini bilmek ve gereği ile amel etme' olup bundan dolayı hikmeti ilmî ve amelî olmak üzere ikiye ayıran dilciler olmuştur.¹⁰ Muhammed Tâhir b. Alî el-Fettenî, (ö. 986/1578) hikmeti; cehl ve kubuh'tan alıkoyan her şey olabileceğini aynı zamanda Kur'ân anlamı olduğunu belirtmiştir. İlim: işleri itkân üzere hakkını vererek tam yapmak, nübüvvet dışında kişisel irade ile ilim ve

¹ Ebû'l-Fadl Muhammed İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru İhyai't-Turâsî'l-Arabiyye, 1997), 12/141-143; Mecdüddîn Muhammed b. Yakûb el-Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît* (Beyrut: Mektebe er-Risâle, 1987), 6/30.

² İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh* (Beyrût: Dâru'l-İlmi li'l-Melayîn, 1979), 5/1901.

³ Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî, *Tashîhi'l-vucûh ve'n-nezâir*, thk. Muhammed Osman (Kahire: Mektebetu's-Sekâfeti'd-Diniyye, 1428/2007), "Hikmet", 180.

⁴ Ebû'l-Kâsım el-Huseyn b. Muhammed er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân* (Mekke: Mektebetu'n-Nezâr Mustafa el-Bâz, 1997), 127.

⁵ Muhammed Murtazâ Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs* (Kuveyt: et-Turâsu'l-Arabî, 1977) 31/513.

⁶ Muhammed b. Alî Seyyid Şerif el-Cürçânî, *et-Ta'rifât*, thk. Muhammed Bâsil (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 89.

⁷ Reşîd Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr* (Kahire: Dâru'l-Menâr, 1947), 1/473.

⁸ Reşîd Rızâ, *Muhammedî Vahiy*, çev. Salih Özer (Ankara: Fecr Yayınevi, 1991), 250-252.

⁹ Alî b. Muhammed Hâmid et-Tehânevî, *Keşşâfü Istilâhâtî'l-fünûn ve'l-ulûm*, thk. Ali Dehrûc (Beyrut: Mektebetu Lübnan, 1996), 701.

¹⁰ Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, 31/512.

ameldeki isâbettir, ayrıca hakâik-ı mevcûdatın ahvâlini araştırmaktır.¹¹ Başka bir tanımda da hikmet, en faydalı ilimler ile her şeyin en iyi bilgisine ulaşmak,¹² olarak ifade edilmiştir. Görüldüğü gibi hikmet kavramıyla ilgili, birçok tanım yapılmıştır. Buna mukabil Reşîd Rızâ, diğer tanımlardan farklı olarak hikmeti 'dinî hüküm ve şer'i kanunları anlama' şeklinde tanımlamıştır.¹³

"Tefsîrü'l-Menâr"da hikmet, temel kavramlar gibi görülmektedir. Bu nedenle, hikmet kavramı üzerine çok sayıda farklı fikir ortaya atılarak çeşitli anlamlar yüklenmiştir. Bu bağlamda hikmet kavramı, *Tefsîrü'l-Menâr* ve genel olarak İslam düşünce dünyasında önemli bir yer işgal etmektedir. Bu önem doğrultusunda biz de bu çalışmada hikmet kavramına yönelik *Tefsîrü'l-Menâr*'ı merkez alarak farklı yaklaşımları inceledik. Hikmet kavramının tanımı ve müellifin bu kavrama yüklediği anlamları tespit ettik ve analizlerde bulunduk.

1.1. Rububiyet Sifatının Hikmeti

الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ

"Hamd, Âlemlerin Rabbi Allah'a mahsustur."¹⁴

Reşîd Rızâ, âyette geçen rabb isminin rububiyet sıfatlarının zikrinde bir hikmetin varlığından bahsetmiştir. Burada rububiyet sıfatının zikredilmesinin nedeni, Allah'ın yüce sıfatlarının ve diğer güzel isimlerinin manalarını içinde toplayan Yüce Zat'ın ismi olmasıdır. Allah'a nispet edilen isim ve sıfatlar arasında esas olanları, vardır ki diğer bütün isimler onlara dönmektedir. Bu isimlerin, ikisi zatî ikisi de fiili isimdir. Zatî isimler, hayy ve kayyum diğer iki isim de rahman ve rahimdir. Bu isimlerden rahmet ismi, Allah'ın tüm kainâtın maliki ve işlerin müdebbiri olduğunu ifade eder. Aynı zamanda, rahmetinin gazabını geçmiş olduğunu gösteren bir sıfattır. Rububiyet ve rahmet sıfatlarının diğer bütün ilahi fiillerle ilgili sıfatlara delalet edişine gelince; kulları yaratma, rızıklandırma ve işlerini tedbir ve tedvir etme ile ilgili olmak üzere Esmâ-ı Hüsnâ'nın tecelli ettiği her bir fiil, bizzat Rabbimizden sadır olmuştur. Bütün bu tecelliler, O'nun Rabliğinin gerekleri olarak ortaya çıkmaktadır. Fâtiha sûresinde, zatî sıfatlara ve diğerlerine delalet eden hayat ve kayyûm sıfatlarıyla değil de bütün fiili sıfatlara delalet eden rububiyet sıfatıyla Rabbinin anması gerektiği, ifade edilmiştir.¹⁵ Reşîd Rızâ, Fâtiha sûresinin bu âyetinde geçen rabb ismindeki rububiyet sıfatındaki hikmete değinmiştir.

¹¹ Muhammed Tahir Sıddikî el-Hindî el-Fettenî, *Mecmeu'l-bihâri'l-envâr fi garâibi't-tenzil ve letâifi'l-ahbâr* (Haydarâbâd: Meclîs Dâireti'l-Maarif el-Usmâniyye, 1967), 1/534.

¹² İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 22/140; Mecdüddîn Ebî's-Seâdât el-Mübârek b. Muhammed el-Cezerî İbnu'l Esîr, *en-Nihaye fi garâibi'l-hadîsi ve'l-eser* (Riyad: Dâru İbnu'l-Cevzî, 1421), 22.

¹³ Reşîd Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 2/20.

¹⁴ el-Fâtiha 1/2; Çalışmadaki mealler *Kur'an Yolu Meali ve Tefsiri* adlı eserden verilmiştir.

¹⁵ Reşîd Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 1/77.

1.2. Hurûf-ı Mukattaadaki Hikmet

الم

“Elif-lâm-mîm.”¹⁶

Reşîd Rızâ, “الم” ve bu gibi hurûf-ı mukattaa harflerinin başında buldukları surelerin isimleri olduğunu söyler ve der ki: “الم” gibi hurûf-ı mukattaanın birkaç farklı surede kullanılmasında bir sakınca bulunmamaktadır. Çünkü bu harflerin ortak özellikleri, isim olarak verildikleri sûreyle bağlantılı olmaları sûrenin doğru anlaşılmasına fayda sağlamaktadır. Bir kimsenin kendini zorlayarak bu isimlendirmelerle ilgili birtakım gerekçeler ve hikmetler bulmaya çalışması, dinin gereği değildir. Bu harflerin harekeli olmamaları, iraba dâhil edilmemeleri, bazı sûrelerin bu harflerle başlaması, hemen arkasından Kur’ân’ın niteliklerinden bahsedilmemesine dikkat çekmeye ve Kur’ân’ın mucize oluşuna işaret etmeye yöneliktir.¹⁷ Dil, edebiyat ve hadis âlimleri bu harflerin hikmetini, sırf Kur’ân’ın icazına işaret etmeleriyle sınırlandırmışlardır. Allah’ın Kur’ân’a ‘Bu Kitap’ diye işaret etmesinin bir hikmeti de Hz. Peygamber’e (s.a.v.) başka bir şeyi değil, sadece Kur’ân’ı öğretildiği gibi yazmasının emredilmesidir. Dolayısıyla kitap sadece Kur’ân’dır.¹⁸ Reşîd Rızâ’nın bu açıklamalarından anlaşılıyor ki huruf-ı mukattaadaki hikmet, söz konusu harflerin buldukları surelerde isim olarak kullanıldığı bu nedenle sûrenin içeriğiyle bağlantılı olduğu, bu harflerin sûrelere isim olarak verildiği, bu harflerden gelişigüzel mana çıkarılamayacağı ve bu sureler Kur’ân’ın mucizelerindedir.

Allah’ın sıfatları başta olmak üzere, ahiret hâlleri, arş, kürsü, levh-i mahfûz, sidre-i müntehâ gibi ancak mahiyetini Allah’ın bildiği kavramlar ile hurûf-ı mukattaa harfleri Kur’ân müteşâbihlerinin başında gelmektedir.¹⁹ Fahreddin Râzî (ö. 606/1210) şöyle der:

“Bazı surelerin başında bulunan mukattaa harflerinin müteşâbihlerden sayılmasından dolayı bunlarda da benzer gaye ve hikmetler var. Ancak mukattaa harflerinin müteşâbih yönü, çok daha fazladır. Mukattaa harflerinin tamamen anlamsız söz olabileceği iddiası, doğru değildir. Bunların insanlar nezdinde bazı anlamlar içerdiği, ortadadır. Zira bu harfleri dinleyen kişilerde bunları dinlemelerinin onlarda bıraktığı bir etki ve hayranlık, müsellemler bir gerçektir.”²⁰

¹⁶ el-Bakara 2/1.

¹⁷ Geniş bilgi için bk. Mehmet Altın, “Kur’ân’ın Beyânî İcâzı Bağlamında Hurûf-ı Mukattaa”, *Amasya İlahiyat Dergisi*, 16 (Haziran 2021), 301-335.

¹⁸ Reşîd Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 1/122.

¹⁹ Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur’ân* (Beyrut: Dâru İhyâ’i’t-Turâsî’l-Arabî, 1956), 1/112; Subhî es-Sâlih, *Mebâhis fî ‘ulûmi’l-Kur’ân* (Beyrut: Dârü’l-İlm li’l-Melâyin, 1988), 281; Muhammed Abdülazîm Zürkânî, *Menâhilü’l-İrfân*, thk. Ahmed Şemseddin (Lübnan: Dârü’l-Kutubî’l-İlmiyye, 2004), 442; Celâleddîn es-Süyûtî, *el-İtkân fî ‘ulûmi’l-Kur’ân*, thk. Mustafa Dîb el-Bugâ (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2006), 1/647.

²⁰ Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2013), 2/11.

1.3. Münafıklarla İlgili Âyetteki Hikmet

فِي فُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَرَّادَهُمُ اللَّهُ مَرَضًا وَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ بِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ

“Kalplerinde bir bozukluk vardır, Allah da onlardaki bozukluğu arttırmıştır. Yalan söylemeleri yüzünden, kendilerine acı veren bir azap da vardır.”²¹

Reşîd Rızâ; âyette geçen “يَكْذِبُونَ” kelimesinin kıraatıyla ilgili olarak kıraat imamlarından Kisâî (ö. 189/805), Hamza (ö. 156/773), Âsım (ö. 127/745)'ın şeddesiz olarak “yekzibune” şeklinde okuduklarını söylemiştir. Bu şekilde okunduğunda âyetin anlamı: ‘yalanları yüzünden, yalanları sebebiyle’ demek olur. Diğer kıraat imamları, bu kelimeyi şeddeli olarak “yukezzibûne” şeklinde okumuşlardır. Bu durumda âyetin anlamı ‘Onların Peygamber’i yalanlamaları sebebiyle’ demek olur. Her iki kıraattaki hikmet, bu kimselerin bünyelerinde her iki rezilce vasfı toplamış olmaları bakımındandır. Yani bu iki rezil durumlarından biri bizde müminiz diye ileri sürdükleri iman davalarında yalancı oldukları, bir de Hz. Peygamber’i (s.a.v.) yalanlamalarıdır. İkincisi de ilk sebeptir; çünkü münafıklar, hem kendi içlerinde yalancıdırlar hem de kendi aralarında kendi şeytanları, dostları ile bir araya geldiklerinde yalan söylemektedirler. Bu itibarla her iki konudan dolayı birlikte kendilerine, bir ceza olarak azap verilecektir. Yani birincisi yalan söylemeleri ki bu küfürdür. Ötekisi de iman davasında yalancılık etmiş olmalarıdır ki bu da nifak yani ‘münafıklık’ hâlleridir.²² Eserde, buradaki “yekzibune”nin Kıraat vecihlerine, değinilmiştir. Ayrıca kıraat vechine göre anlam vermek sûretiyle münafıkların ahlaki durumlarını belirterek onlara ait iki temel özelliğe, dikkat çekilmiştir.

1.4. İsrâiloğullarının Âlemlere Üstün Kılınmasındaki Hikmet

يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَأَنِّي فَضَّلْتُكُمْ عَلَى الْعَالَمِينَ

“Ey İsrâiloğulları! Size verdiğim nimetimi ve sizi diğer topluluklara üstün kıldığımı hatırlayın.”²³

Bu âyette İsrâiloğulları'nın diğer toplumlara karşı üstün kılınması, anlatılmaktadır. Reşîd Rızâ, bu âyette İsrâiloğulları'nın âlemlere üstünlüklerinin kendilerine hatırlatılmış olmasındaki hikmeti şöyle açıklar:

“İsrâiloğulları'nı âlemlere üstün kılan, Hz. Muhammed ve ümmetini de başkalarına üstün kılar. Bundan dolayı Müslümanların yanlış yapmamaları, kötü yola sapmamaları ve fenalıktan uzak durmaları kendilerine hatırlatmak için bu husus zikredildi. İsrâiloğulları kendilerini bu göreve çağıran kitabı, okumaktadırlar. Bu durumda Tevrat, onların üstünlüklerinin bir âyeti, bir kanıtı ve delilidir. Bir de yine Allah'ın münezzehe olduğu makamlardan, Allah'ın kendilerini kurtarıp onları rıza makamına kavuşturmuş olmasıdır. Yapılan öğüdün nefisleri üzerinde etki yapması için onları buna hazırlamasıdır.”²⁴

Reşîd Rızâ, bu âyette İsrâiloğulları'nın üstün olmasını ifade eden cümlede,

²¹ el-Bakara 2/10.

²² Reşîd Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 1/155

²³ el-Bakara 10/47.

²⁴ Reşîd Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 1/304.

bir hikmete değinmiştir. Buradaki hikmet, İsrâiloğulları'nın üstün olmasından ziyade Hz. Muhammed (s.a.v.) ve Müslümanların, Yahudilerin düştükleri hataya düşmemeleri konusunda uyararak içindir. Onların yaptıkları gibi nankörlük yapmamaları, konusunda bir uyarıdır. Görevin ihmali ya da kötüye kullanılması durumunda İsrâiloğulları'ndan alınan üstünlüğün İslâm dininden de alınacağıdır. Ayrıca Reşîd Rızâ: "Üstün kılınan İsrâiloğulları'dır Yahudilik değil, dolayısıyla üstün olacak ya da olamayacak Müslümanlardır. Burada bahsedilen İslâmiyet değildir. Çünkü İslâm tek ve hak din olarak kıyamete kadar varlığını sürdürecektir." Şeklinde olumlu bir yorum yapmıştır.

1.5. Topluma Ceza Verilmesindeki Hikmet

وَإِذِ اسْتَسْقَىٰ مُوسَىٰ لِقَوْمِهِ فَقُلْنَا اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْحَجَرَ فَانْفَجَرَتْ مِنْهُ اثْنَتَا عَشْرَةَ نَضِيبًا قَدْ عَلِمَ كُلُّ أُنَاسٍ مَّشْرَبَهُمْ كَلُوا وَاشْرَبُوا مِنْ رِزْقِ اللَّهِ وَلَا تَعْتُوا فِي الْأَرْضِ مُفْسِدِينَ

"Bir zamanlar Mûsâ kavmi için su istemiş, biz de ona, "Asânı taşa vur!" demiştik. Bunun üzerine taştan on iki göze fıskırdı. Her topluluk kendi içeceği yeri bildi. "Allah'ın rızıkından yiyin için; yeryüzünde fitne fesat çıkarmayın" (dedik)."²⁵

Reşîd Rızâ, âyette İsrâiloğulları'yla ilgili yapılan bu uyarıda bir hikmet olduğunu söylemiştir. Bu topluma verilen uyarı, bir hikmet gereği olmak üzere tam kırk yıl sürmüştür. Mısır'da kalarak, Amoni dinine inanarak, şirk akidesine bulanmış olan İsrâiloğulları'nın, tamamen yok edilmesi için yapılan bir uyarı olmuştur. Allah böyle murat etmişti; çünkü onlar da tıpkı Mısırlılar gibi şirke bulanmış, adamlıklarını, adam olma özelliklerini kaybetmiş, mizaçları ve karakterleri bozulmuş bir toplum hâlini almışlardı. Bir hikmet gereği olarak Yüce Allah, bu toplumun çölde tamamen yok olmasını murat etmişti. Çünkü artık bu toplumun tedavisi, ıslahı mümkün değildi. Allah, bunların yok olmasıyla onlardan gelecek olan yeni neslin sahil ve sağlıklı bir akide üzerinde yetişmesini ve güzel ahlaka sahip yeni bir toplum gelmesini istiyordu. Dolayısıyla şirk hastalığına bulaşmış, bu şekilde fitratları bozulmuş olan bu toplum, orada o çölde şaşkın bir hâlde dolanıp durdular. Sonunda hepsi, yok olup gittiler. Bunların yerine yepyeni bir nesil, geldi. Zaten bunların bir kısmı da Mısır'dan ayrırlarken henüz çocuk yaşta idiler ki elleri silah tutacak güçte ve durumda değillerdi.²⁶ Burada ahlakî çöküntü içerisinde olan İsrâiloğulları'nın, mevcut değerlerden tamamen uzaklaşmaları ve bir daha asla düzelmeyeceğinden, helak edildiği ifade edilmiştir. Helak edilmelerinin bir diğer nedeni ise ahlaken toplum olarak bitmeleri, başka kişi ve toplumları da fenalık yönünden etkilemeleridir.

1.6. Davranışlardaki Hikmet

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِئِينَ وَالنَّصَارَى وَالصَّالِحِينَ مِنْ أُمَّةٍ أَلْمَنُوا بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَعَمِلُوا صَالِحًا فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ

"Şüphesiz, iman edenler; Yahudilerden, Hristiyanlardan ve Sâbiiler'den de Allah'a ve âhiret gününe inanıp sâlih amel işleyenler için rableri katında mükâfatlar

²⁵ el-Bakara 2/60.

²⁶ Reşîd Rızâ, Tefsîrû'l-Menâr, 1/327.

vardır. Onlar için herhangi bir korku yoktur; onlar üzüntü de çekmeyecekler."²⁷

Âyette iman edenlerin Allah katında mükâfat alacakları, vurgulanmaktadır. Burada dikkat çeken husus, iman eden kişilerin, dinlerinden ziyade iman edip salih amel işlemesidir. Reşîd Rızâ da bu durumda bir hikmet olduğunu düşünerek şunları söylemiştir: Allah'ın, herhangi bir dine mensubiyeti bir gurur ve üstünlük vesilesi addedenlerin iyi bir harekette bulunmadıklarını vurgulamasındaki hikmet, söz konusu gururun, işi din mensubiyetine döküp insanı asıl amelden alıkoymasındadır. Dinin hükümleri ve bu hükümlerin altında yatan gizli sırların anlaşılması da amelden uzak durmayı kaçınılmaz kılmaktadır. Bunun peşinden Hz. Peygamber'in (s.a.v.) getirdiği vahye iltifat etmeme geldi; çünkü doğruyu göremeyen mağrur ve kibirli kimse, kendi dışında kalan şeylere sağlıklı bir bakış açısıyla bakamaz. Bu âyette bazı kişiler, inandığı din ve mensup olduğu kavimden dolayı kendilerini seçkin ve üstün olduklarını sanmaktadırlar.²⁸ İşte bu âyet referansı ile Reşîd Rızâ, onların bu düşüncelerinin yanlış olduğunu ve bu düşüncelerinin Allah tarafından hoş karşılanmadığını ifade ederek bunun hikmetini söylemiştir. O, bu âyetin yorumunda bir dine inanmanın gurur vesilesi olamayacağını belirtmiştir. Bunun da nedeni olarak insanların asıl görevini ihmal etmesi ve unutmamasındandır. İnsandan beklenen amel bakımından, kendini geliştirmesidir. Bir dine bağlı olması güzel olsa da bunu gurur ve kibir aracı olarak kullanamayacağı, ifade edilmiştir.

1.7. İneğin Kesilmesindeki Hikmet

وَإِذْ قَالَ مُوسَىٰ لِقَوْمِهِ إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تَذْبَحُوا بَقَرَةً قَالُوا أَتَتَّخِذُنَا هُزُؤًا قَالَ أَعُوذُ بِاللَّهِ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْجَاهِلِينَ

*"Bir zaman Mûsâ kavmine, Allah size bir inek kesmenizi emrediyor demiş; onlar da bizimle alay mı ediyorsun! demişlerdi. Mûsâ, Cahillerden olmaktan Allah'a sığınırım! dedi."*²⁹

Reşîd Rızâ, bu âyette Allah'ın inek kesmeyi emretmesinde bir hikmet olduğunu ve bu hikmetin kolay anlaşılamayacağını söylemiştir. Ayrıca o, bu hikmetin anlaşılması için muhatabın şaşırması, olayın içeriğini öğrenmeyi çok istemesi ve peşinden koşmasının doğru hareket olduğunu da dile getirmiştir. Özellikle, muhatabın gönülleri cezbeden ve kalpte duyguları harekete geçiren anlatımlara alışkın olmayan kişiler için geçerli olduğunu ifade etmiştir. Yine günümüzde roman, hikâye ve masal olarak isimlendirilen kurgularda böyle bir üslup kullanıldığını da belirtmiştir.³⁰ Ona göre burada bir benzetme sanatı kullanılmış, inek üzerinden insanlara bir uyarı ve ikaz yapılmıştır. Burada kullanılan üslup, roman ve hikâyedeki kurguya benzetilmiştir. Öncelikle, hayvanların kesilmesindeki şartın hikmeti, onların mükellef kılındıkları şeyi yapmalarıyla mükâfat elde etmeleri ve böylece sığırın boğazlanmasıyla Allah'a yaklaşmalarının sağlanmak istenmesidir. Kısada geçtiği üzere Allah, sığırın niteliklerini aktardıkça onların işi yokuşa sürerek durumu zora sokmalarına karşılık Allah'ın git gide

²⁷ el-Bakara 2/62.

²⁸ Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 1/335

²⁹ el-Bakara 2/67.

³⁰ Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 1/347.

hayvanın vasıflarını zorlaştırması, Zemahşerî'ye göre bir lütuftur. Onlar dışındaki insanlar için de bir lütuftur. Zira insanın bu âyetleri okuduğunda anladığı, Allah kuldan bir şeyi istediğinde ondan beklenen, işi yokuşa sürüp zorlaştırmaması, pek çok soruyla işi araştırmaya götürmeksizin ilahi emri yerine getirmesinin istendiğidir.³¹

1.8. Ahiret Günü Azaba Uğramandaki Hikmet

ثُمَّ أَنْتُمْ هَؤُلَاءِ تَقْتُلُونَ أَنْفُسَكُمْ وَتُخْرَجُونَ مِنْكُمْ مِنْ دِيَارِهِمْ تَطَاهَرُونَ عَلَيْهِمْ بِالْأَيْمِ وَالْعُدْوَانِ وَإِنْ يَأْتِوكُمْ أُسَارَى تَفَادَوْهُمْ وَهُوَ مُحَرَّمٌ عَلَيْكُمْ إِخْرَاجُهُمْ أَفَتُؤْمِنُونَ بِمَعْصِ الْكِتَابِ وَتَكْفُرُونَ بِمَعْصِ مَا جَزَاءُ مَنْ يَفْعَلُ ذَلِكَ مِنْكُمْ إِلَّا خِزْيًا فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ يُرَدُّونَ إِلَى أَشَدِّ الْعَذَابِ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ

“Sonra işte şimdi sizler birbirinizi öldürüyorsunuz; içinizden bir kesimi yurtlarından sürüyor, onlara karşı kötülük ve düşmanlıkta birbirinize arka çıkıyorsunuz. Esirler olarak size geldiklerinde de fidye verip kendilerini kurtarıyorsunuz. Hâlbuki onları sürgün etmek size haram kılınmıştı. Yoksa siz kitabın bir kısmına inanıp bir kısmını inkâr mı ediyorsunuz? İçinizden bu şekilde davranan birinin dünya hayatındaki cezası ancak rezil rüsvâ olmaktır; kıyamet gününde ise onlar azabın en şiddetlisine itilirler. Allah sizin yapmakta olduğunuzdan habersiz değildir.”³²

Reşîd Rızâ, âyette geçen “Ahiret gününde azabın en şiddetlisine onlar uğratılırlar.” ifadesi için bu azap her ne kadar gayb kaynaklı olsa da söz konusu bu azabın aklen bilineceğini söylemiştir. Bu durumda da bir hikmet olduğunu şu şekilde izah etmiştir:

“İnsan nefsinden kaynaklı ahlâkî fenalıklar ve kötülükler yaygınlaşır, bunun sonucunda ahlâkî değerler, bozulmaya yüz tutup değerini kaybetmektedir. Bunun da birtakım sonuçları olmaktadır. Allah'ın, dünyada iman üzere olan, doğru yolda hayat süren ve Allah'a tabi olanlara hazırladığı temiz ve güzel rızıklardan mahrum bırakılmasından ziyade ahirette mahrum bırakılmalarına daha çok müstahaktırlar. Çünkü dünya mutluluğu, ahlâk ve niyet noktasında nefsin salahıyla irtibatlı olmayan bedensel eylemlere verilen bir mükafat değildir. Tam aksine dünya mutluluğu; zahiri eylemler vasıtasıyla gerçekleştirilmeye çalışılan nefis tezkiyesinin bir meyvesidir. Dünyada durum böyle olursa ruhani yönün hâkim olduğu ahiret nimetlerinin beden aracılığıyla icra edilen eylemlerin karşılığı olması hiç mümkün müdür?”³³

Reşîd Rızâ, ahirete iman etmenin gaybî bir konu olduğunu ifade ederek ahirette verilecek cezanın da akıl yoluyla anlaşılabilirliğini belirtmiştir. Burada insanların dünya hayatına dalmaları, dünyayı tercih etmeleri bu nedenle de ahireti unutmaları sebebiyle verilecek cezanın yerinde olduğu ifade edilmiştir.

³¹ Ebû'l-Kâsım Muhammed Zemahşerî, *el-Keşşâf* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 2008), 1/417.

³² el-Bakara 2/85.

³³ Reşîd Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 1/374.

1.9. Büyüdeki Hikmet

وَاتَّبَعُوا مَا تَتْلُوا الشَّيَاطِينُ عَلَىٰ مُلْكٍ سُلَيْمٍ وَمَا كَفَرَ سُلَيْمٌ وَلَكِنَّ الشَّيَاطِينَ كَفَرُوا يُعَلِّمُونَ النَّاسَ السِّحْرَ وَمَا أُنزِلَ عَلَىٰ الْمَلَكَيْنِ بِبَابِلَ هَارُوتَ وَمَارُوتَ وَمَا يُعَلِّمَانِ مِنْ أَحَدٍ حَتَّىٰ يَقُولَا إِنَّمَا نَحْنُ فِتْنَةٌ فَلَا تَكْفُرْ فَيَتَعَلَّمُونَ مِنْهُمَا مَا يُفَرِّقُونَ بِهِ بَيْنَ الْمَرْءِ وَزَوْجِهِ وَمَا هُمْ بِضَارِينَ بِهِ مِنَ أَحَدٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ وَيَتَعَلَّمُونَ مَا يَضُرُّهُمْ وَلَا يَنْفَعُهُمْ وَلَقَدْ عَلَّمُوا لَمَنِ اشْتَرَاهُ مَا لَهُ فِي الْآخِرَةِ مِنْ خَلَقٍ وَلَبِئْسَ مَا شَرُّوا بِهِ أَنفُسَهُمْ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ

“Onlar, Süleyman’ın hükümlerini hakkında şeytanların uydurduğu söylediklerine uydular. Gerçek şu ki Süleyman kâfir olmadı, fakat şeytanlar kâfir oldular; çünkü insanlara sihri, Bâbil’de iki meleğe, Hârût’la Mârût’a indirileni öğretiyorlardı. Hâlbuki bu iki melek, “Biz ancak imtihan vasıtasıyız; sakın küfre sapma!” demedikçe hiç kimseye bilgi vermezlerdi. Fakat onlar bu iki melekten, karı ile koca arasını açacak şeyleri öğreniyorlardı. Oysa Allah’ın izni olmadıkça onunla hiç kimseye zarar veremezlerdi. Yine de kendilerine fayda sağlayan değil zarar veren öğreniyorlardı. Andolsun onlar, bunu (sihri) satın alan kimsenin âhiretten nasibi olmadığını çok iyi biliyorlardı. Karşılığında kendilerini sattıkları şey ne kötüdür, bir bilselerdi!”³⁴

Reşîd Rızâ, Allah’ın bu âyette büyü konusuna dikkat çektiğini söylemiştir. Burada büyüye önem atfeden, büyüün hile ve göz boyacılığına inananlara karşı harika bir üslup, kullanılmıştır. Büyünün olağanüstü şeylerden olduğunu iddia eden kişiler, bu üslubu reddedemeyecekleri ifade edilmiştir. Reşîd Rızâ, bunun hikmetini:

“Allah, kainâtle ilgili bu gerçekleri bilmeyi, insanın araştırmasına ve ilimle meşgul olmasına bırakmıştır; çünkü bu çalışma ile elde edilen bir şeydir. Eğer Allah, bu konularla ilgili problemleri, kesin nas ile açıklasaydı, o açıklama, ilmin henüz en yüksek dereceye ulaşamadığı aşırda yaşayan insan neslinin bilgisine ve tecrübelerine aykırı düşerdi. Bu aykırılık, şüphe veya yalanlama sebeplerinden biri olacağını ifade etmiştir.”³⁵

Âyette büyüün bir imtihan vesilesi olduğu, açıklanmıştır. Reşîd Rızâ, bunda hikmet olduğunu ve insanların büyü ile vakit geçirmek yerine ilim ve araştırma yapmasını söylemiştir. Bilgi edinmek için büyü yerine, ilim ve araştırmanın yapılması tavsiye edilmiştir.

1.10. Allah’ın Kâbe’ye ‘Evim’ Demesindeki Hikmet

وَإِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ مَثَابَةً لِّلنَّاسِ وَأَمْنَاً وَاتَّخِذُوا مِن مَّقَامِ إِبْرَاهِيمَ مُصَلًّى وَعَهِدْنَا إِلَىٰ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ أَنَّ طَهِّرَا بَيْتِيَ لِلطَّائِفِينَ وَالْقَائِمِينَ وَالرُّكَّعِ السُّجُودِ

“O zaman biz o evi insanların gidip gelip ziyaret edecekleri bir makam ve bir güvenlik yeri yaptık. Siz de İbrâhim’in makamından kendinize namaz kılacak bir yer edinin. İbrâhim ve İsmâil’e de tavaf edecekler için, kendini ibadete verecekler, rükû ve secde edecekler için evimi temiz tutun diye talimat verdik.”³⁶

Bu âyette Allah, Kâbe ve işlevine değinmiştir. Kâbe, Allah’ın evi olarak ifade

³⁴ el-Bakara 2/102.

³⁵ Reşîd Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 1/400.

³⁶ el-Bakara 2/125.

edilmiştir. Reşîd Rızâ, âyetin yorumunda Allah'ın Kâbe'ye 'evim' demesinde hikmet olduğunu söylemiştir. Burada Allah'ın Kâbe'ye 'evim' demesinin hikmeti, Kâbe'nin maddi olarak bulunduğu konum ve bina özelliklerinden kaynaklanmadığı ifade edilmiştir. Burada 'evim' denmesindeki asıl neden ibadet yapılan bir mâbed olması, etrafında tavaf yapılması ve insanların namaz kılarken oraya doğru yönelmeden kaynaklanmaktadır. Bunun hikmeti şudur: İnsanlar, her türlü zaman ve mekân boyutlarının dışında olan Allah'a hakıyla yönelmekten acizdir. Hâlbuki onların kendi yaratıcılarına yönelmeye, O'na şükredip yakın olmaya, O'na hamd ederek rahmetinden yardım dilemeye çok ihtiyaçları vardır. Böyle bir teveccühle insanların duygu ve kabiliyetleri bilinen sebepler dairesine bağlı kalmaktan kurtulup hiçbir sebebe bağlı olmadığı bilinen bir varlığa bağlanmış olur, nefisleri artık hayvani bir hayat tarzını yaşamaya razı olmaz.³⁷ Burada Kâbe'ye 'evim' denmesindeki hikmet, Kâbe'nin maddi yönünü ifade etmek için değil manevi yönü ve işlevini vurgulamak için olduğu anlaşılmıştır.

1.11. Peygamberimizin Ümmetine Kitabı ve Hikmeti Öğretmesi

رَبَّنَا وَإِنْعَثْ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِكَ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُزَكِّيهِمْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ

*"Soyumuzdan, onlara senin âyetlerini okuyacak, kitabı ve hikmeti öğretecek, onları arındıracak bir elçi çıkar rabbimiz! Çünkü yalnız sensin kudret ve hikmet sahibi."*³⁸

Muhammed Abduh, bu âyetin yorumunda tefsircilerin hikmet kelimesinin yorumu için kitaptan maksadın Kur'ân, hikmetten maksadın da sünnet olduğunu söylemiştir. Muhammed Abduh; hikmet'in sünnet olacak şekilde tefsirinin doğru olmadığını, Kitab'ın Kur'ân olarak tefsir edilmesinin doğru olduğunu ileri sürmüştür. Buna göre daha önceki cümlede yer alan âyetlerden maksat, vahiy edilen âyetler değil iman esaslarının ispatına yönelik akli ve kevnî delillerdir. Aksi takdirde tekrar söz konusu olur. Reşîd Rızâ, buradaki hikmetin inananların dini hükümleri bilmesi olduğunu ifade etmiştir.³⁹ Kur'ân-ı Kerim'in sünnet olması nedeniyle kitaptaki hikmetten kasıt, Allah'ın emir ve yasaklarının öğrenilmesidir. Kitabın içeriğinde maslahatların bulunduğunu da ifade etmesidir.

1.12. Beyt-i Makdisin Kible Olmasındaki Hikmet

وَمَنْ حَيْثُ خَرَجْتَ فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَإِنَّهُ لَلْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ

*"Her nereden (yola) çıkarsan yüzünü Mescid-i Harâm tarafına çevir. Bu, elbette rabbinden gelen bir gerçektir. Allah yaptıklarınızdan habersiz değildir."*⁴⁰

Muhammed Abduh, başlangıçta kiblenin Beyt-i Makdis olarak öngörülmesinin hikmeti hakkında şunları demiştir: Kâbe, İslâm'ın başlangıcında çeşitli madenlerden imal edilmiş, taş ve ağaçlardan yontularak yapılmış putlarla doluydu. Orada müşriklerin otoritesi, hüküm sürüyordu. Beyt-i Haram'ın putlardan

³⁷ Reşîd Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 1/467.

³⁸ el-Bakara 2/129.

³⁹ Reşîd Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 2/29.

⁴⁰ el-Bakara 2/149.

ve diğer kirlere temizlenmesi zordu. Beyt, şirkle kirletilmiş bu nedenle de Allah, Hz. İbrahim'e (a.s) tavaf edenler, ibadet yapanlar için temizlemesini emretmiştir. Bu nedenle kibleden dönme yerine Yahudilerin kiblesi olan Beyt-i Makdis'e doğru yönelmişlerdi. Yahudiler, Hz. Muhammed'in (s.a.v) getirdiği tevhid ve Allah'ın her türlü ayıp ve kusurdan uzak olduğu inancına müşriklerden daha yakın idiler. Beyt-i Haram'ın çeşitli madenlerden imal edilmiş, taş ve ağaçlardan yontularak yapılan putlardan ve onlara ibadetten temizlenme ve puta tapanların hâkimiyetini kaybetmelerinden sonra Allah, oraya inanlar için kible yaptı. Buranın kible yapılmasının hikmeti; nefisleri oraya doğru çevirsin ve oranın temizlenmesine, ele geçirilerek nimetin tamamlanmasına ve orada Allah'ı birleme ve onun için sahih ibadet etme esasına dayalı İbrahim'in (a.s) dini üzere yürümeye bir başlangıç olsun.⁴¹ Beyt-i Makdis'in kible olarak seçilmesindeki hikmet; o dönem Kâbe'nin içinin ve dışının putlarla kaplı olması, manevi olarak çok kötü durumda olması ve müşriklerin otorite altında bulunmasından dolayı ilk başlarda Kâbe değil de Beyt-i Makdis kible olarak tercih edilmiştir.

1.13. Kiblenin Değiştirilmesindeki Hikmet

سَيَقُولُ السُّفَهَاءُ مِنَ النَّاسِ مَا وَلِيَهُمْ عَن قِبَلَتِهِمُ الَّتِي كَانُوا عَلَيْهَا قُلْ لِّلّٰهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ يَهْدِي مَنْ يَّشَاءُ اِلَى صِرَاطٍ مُّسْتَقِيمٍ

"İnsanlardan bazı beyinsizler "Bunları, yöneldikleri kiblelerinden çeviren nedir? diyecekler. De ki: Doğu da Allah'ındır, Batı da. O, dilediğini doğru yola iletir."⁴²

Reşîd Rızâ, bu âyette kiblenin değişmesindeki hikmeti açıklamıştır. Kiblenin başka yöne çevrilmesi, insanlar için önemli ve etkili bir olaydır. Aynı zamanda, insanların bu değişikliği ilk başta kabullenemeyeceklerini de ifade etmiştir. Reşîd Rızâ, iman edenlere kiblenin değişmesinin ağır gelmediği eklemesini de yapmıştır. Yani, Allah, bu durumu kendisini tanıyan ve şeriatının hükmünü bilenler için kolaylaştırmıştır; çünkü onlar, Allah'ın bu lütfu sayesinde, kibleye dönerek kulluk yapmayı, kiblenin zatında ve mekânında bulunan sıradan olaylarla değil de Allah'ın emrine itaat ederek olacağını anlamışlardır. Kibledeki hikmetlerden bir diğeri ise ümmetin hep birlikte ona dönmelerinin Allah'ın lütfu ile gerçekleşmesidir. Bu toplu dönüş, onların bir araya gelmelerini, ortak bir karara varmalarını ve aynı amaca yönelmelerini sağlayan sebepler arasındadır.

Muhammed Reşîd Rızâ, kiblenin değişmesinde ikinci bir hikmete daha temas etmiştir. Hz. Muhammed (s.a.v), İbrahim'in (a.s) soyundan gelen bir Arap'tır. Kitap, O'na Hz. Muhammed'e (s.a.v) Arapça inmiştir. Bunlar da onun kavmidir. İlk bunların içinde peygamber olarak gönderilmiş, daveti onların içinde ortaya çıkmış, onlardan ve onların sayesinde diğer ümmetlere yayılmıştır. Bu kavim, imana geldiği zaman, ibadet ederken döndükleri yönün Beyt-i Haram olmasını ve orayı putlardan temizleyerek İbrahim'in (a.s) sünnetini ihya etmek istiyordu. Çünkü Beyt-i Haram, onların mabetleri ve onlara göre en şerefli eserd. Bu Beyt, Yüce Allah'a ibadet için onu bina eden ve temellerini yükselten ataları İbrahim'e (a.s) aitti. Bu, onların

⁴¹ Reşîd Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 2/14.

⁴² el-Bakara 2/142.

şerefi ve ululuğu idi, izzet ve övünç kaynağıydı. Allah, onlar üzerine nimetini tamamladı. Bunda maddi-manevi faydalardan sayılamayacak kadar nimetler vardır. Evet, Allah'tan gelen her emre sarılmak bir nimettir. Fakat bu emir de açık bir hikmet ve ümmetin geçmiş tarihi ve gelecek ululuğuyla ilgili bir şeref bulunursa ve bu emrin etkileri ve sonuçları o ümmet hakkında faydalı ve övülmeğe değer olursa, o takdirde bunun sayesinde elde edilen nimet daha eksiksiz ve lütuf daha kâmil olur. Onun için Allah, burada 'itmam' tabirini kullanıyor.⁴³ Kiblenin değiştirilmesindeki hikmetlerden bazıları; Kâbe'nin insanları birleştirmesi ve toplu hareket etmeye vesile olması, İslâm dinini diğer dinlerden ayıran özellikte olması, Allah'ın nimetlerini tamamlaması, Mekke'nin fethinin müjdesi olması, Mümin ile münafıklar arasındaki farkları ortaya çıkarmasındandır.

Bu şekilde kimin Hz. Muhammed'e (s.a.v.) inanıp kimin de ondan yüz çevireceği, ortaya çıkacaktır. Hz. Muhammed (s.a.v.), Mekke'den Medine'ye hicret edince maslahat değiştiğinden hikmeti ilahî kiblenin Kabe'ye dönüştürülmesini gerektirmiştir.⁴⁴ Ayrıca kiblenin Beyt-i Makdis'ten Kâbe'ye çevrilmesiyle kible konusunda Yahudilerden ayrılarak Arapların İslâm'a yönelmelerini sağlama ve inananlardan münafıkların ayrılması gibi dini maslahatlar da görülmektedir.⁴⁵

1.14. Kısastaki Hikmet

وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَوةٌ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ

*"Kısasta sizin için hayat vardır, ey akıl sahipleri, umulur ki sakınırsınız."*⁴⁶

Reşîd Rızâ, kısasın hikmeti için şunları zikretmiştir: Bu âyet, kısasın yasallaştırılmasının sebebini ortaya koymakta ve hikmetini açıklamaktadır. Âyetin bundan önceki kısmında, affa verilen önemi vurgulamak amacıyla affın gerekçesine yer verilerek müminler affetmeye teşvik edilmiş ve affettikten sonra sözlerinden dönüp hainlik edenlere de sert bir tehdit yöneltilmiştir. Bu âyet, aynı zamanda katili affetmenin, kısasın önemini küçültmeyeceğini vurgulamaktadır. Pratik hükümlerin vazedilmesinin sebeplerine ve hikmetlerine yönelik bir açıklama niteliğindedir. Akli konular için apaçık deliller ve kanıtlar getirmek gibi. Çünkü bu delil ve kanıtlarla hak batıldan ayırt edilir. Bu sayede adalet ve maslahata uygun hususlar, bilinir. O zaman verilen karar, ruh üzerinde daha etkili, insanı bu kararı gözetmeye daha fazla sevk edici ve onunla amel etmeyi istemeye daha fazla sürükleyici olur. Gerçekten bu âyet, kısasın hikmetini; harika bir üslub ve benzeri bulunmayan bir ibare ile açıklamıştır. Bu âyetin, nice belâgat ustasını aciz bırakan Kur'ân'ın en beliğ, en etkili âyetlerinden olduğu bilinmektedir. Bu âyetteki belâgat inceliklerinden biri şudur: Her şeyden bir hüküm, zıddını kapsayacak bir şekilde sunulmuştur. Bu da güvende, yani kısasın kapsamında olan hayattır. Ayrıca 'kisas' kelimesinin marife/belirli, 'hayat' kelimesinin ise nekre/belirsiz kullanılmasının sebebi, verilen bu hükümde, değeri biçilemeyen herkesçe bilinen büyük bir hayat türünün bulunduğunu vurgulamaktır.⁴⁷

⁴³ Reşîd Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 2/23.

⁴⁴ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 4/126.

⁴⁵ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 4/100-101.

⁴⁶ el-Bakara 2/179.

⁴⁷ Reşîd Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 2/123.

Râzî, bu âyeti tefsir ederken şöyle der: Bu âyette kısas konusu, ele alınmıştır. Kısastaki hikmet insanların birbirine karşı affedici olmalarını teşvik etmek, sözünden dönenlere de uyarı yapmak içindir. Yani insanların yapacakları davranışları yapmadan önce düşünmeleri, ona göre hareket etmelerini sağlamaktır. Dolayısıyla kısasın hikmeti, bununla insanlığın hayat bulmasıdır. Kısas birini öldürmeye yeltenene bir hayattır. Zira birisini öldürdüğü vakit öldürüleceğini bilen kimse, bu eyleminden vazgeçecektir. Bu da ona yeni bir hayatın bahşedilmesi gibidir. Aynı şey öldürülmek istenen kişi için de geçerlidir. Çünkü onu öldürmek isteyen kişi, kısastan korkarak bundan vazgeçtiğinde bu işten korunmuş olmaktadır. Kısasta eşitliğin gerekliliği, katil dışındakilere bir hayattır. Zira cahiliyede yapılanın aksine böylece katilden başkası, öldürülmemektedir.⁴⁸

1.15. Oruç Ayının Ramazan Ayında Olmasının Hikmeti

شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ هُدًى لِّلنَّاسِ وَبَيِّنَاتٍ مِّنَ الْهُدَىٰ وَالْفُرْقَانِ فَمَن شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ وَمَن كَانَ مَرِيضًا أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِّنْ أَيَّامٍ أُخَرَ يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ وَلِتُكْمِلُوا الْعِدَّةَ وَلِتُكَبِّرُوا اللَّهَ عَلَىٰ مَا هَدَيْكُمُ وَعَلَيْكُمُ التَّكْوِينُ

“O (sayılı günler), doğruyu eğriden ayırma, gidilecek yolu bulma konusunda açıklamalar ve insanlara rehber olarak Kur’an’ın indirildiği ramazan ayıdır. Artık içinizden kim bu aya yetişirse onu oruçlu geçirsin. Kim de hasta veya yolcu olursa, başka günlerden sayısınca tutar. Allah sizin için kolaylık istiyor, güçlük çekmenizi istemiyor. Sayıyı tamamlamanız, size doğru yolu göstermesinden ötürü Allah’ı tazimle anmanız için ve şükredesiniz diye (uygun hükümler gönderiyor).”⁴⁹

Reşîd Rızâ, oruç ibadetinin bu aya tahsis edilmesindeki hikmeti bu ayda Kur’ân’ın inmesi, Peygamberlerin sonuncusu Hz. Muhammed’in (s.a.v) kıyamete dek bütün insanlığa ve bütün çağlara peygamber olarak gönderilmesiyle Rahman olan Allah’ın hidayetinin insanların üzerine taşıdığı kutlu ay olması olduğunu söylemiştir.⁵⁰ Demek ki oruç ayının Ramazan ayında olmasının hikmeti Kur’ân’ın bu ayda inmesi ve Hz. Muhammed’in (s.a.v) son peygamber olmasıdır.

1.16. Duadaki Hikmet

وَإِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي وَلْيُؤْمِنُوا بِي لَعَلَّهُمْ يَرْشُدُونَ

“Kullarım sana beni sorduklarında bilsinler ki şüphesiz ben yakınlım, bana dua ettiğinde dua edenin dileğine karşılık veririm. Şu hâlde benim davetime gelsinler ve bana iman etsinler ki doğru yolu bulabilsinler.”⁵¹

Dua etmemizin hikmeti nedir? Allah, bizim içimizde ve kalplerimizde saklı olan her şeyimizi bilmektedir. Hâl böyle iken neden dua ediyoruz? Reşîd Rızâ, âyetin yorumuna bu sorularıyla başlamıştır. Duadan murad, ürperti ile kalbin Allah’a sığınışı, özünde O’nun yardımına ihtiyaç hissetmesi ve O’na iltica etmesi

⁴⁸ Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb*, 10/183.

⁴⁹ el-Bakara 2/185.

⁵⁰ Reşîd Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 2/164.

⁵¹ el-Bakara 2/186.

olduğunu nakletmiştir. Reşîd Rızâ, âyet ve hadislerin zahiri, kalp ile Allah'a teveccüh etmenin yanında söz ile dua etmenin de matlup olduğunu ifade etmiştir. Kitab ve Sünnet'te sabit olan mesûr duaların ise bu cümleden olduğunu belirtmiştir. Şöyle ki, dil ile dua etmek Allah'a ihtiyaç duymanın, kalbin O'na sığınışının bir alameti, belirtisi olmaktadır. Eğer böyle bir alamet yoksa o zaman dua, bu ihtiyaç duygusunu hatırlatıcı olur. Bu hâliyle dua, imanın en büyük tezahürlerinden olmaktadır. Bu yüzdendir ki Rasulullah (s.a.v), duayı 'ibadetin özü' olarak isimlendirmiştir. O, işte bu sebeple istenmektedir. Allah'ın duaya icabeti, onu ihlâs ile yapan, O'na iltica eden kimseden kabul etmesi, ondan razı olması demektir.⁵² Burada duanın iman etmenin en büyük belirtisi olduğu, Hz. Muhammed'in (s.a.v) duayı ibadetin özü olarak tanımladığı, dua eden kişinin Allah'a ihtiyaç duyduğu ve Allah'a sığınma aracı olduğu duanın hikmeti olarak ifade edilmiştir.⁵³

1.17. İçkinin Haram Kılınmasındaki Hikmet

يَسْتَأْتُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ قُلْ فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ وَإِثْمُهُمَا أَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِمَا وَيَسْتَأْتُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ قُلِ الْعَفْوَ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ

*"Sana içkiyi ve kumarı soruyorlar. De ki: Bu ikisinde insanlar için büyük zarar ve bazı faydalar vardır; zararları da faydalarından büyüktür. Sana neyi infak edeceklerini de soruyorlar. De ki: İhtiyaç fazlasını. Allah sizin için âyetlerini işte böyle açıklıyor ki düşünesiniz."*⁵⁴

Reşîd Rızâ, bu âyetin tefsirinde Muhammed bin Ali Kaffâl'ın (ö. Ağustos 976/2 Temmuz 904) içkinin haram kılınması ve tedrici olarak yasaklanmasındaki görüşünü nakletmiştir. Muhammed bin Ali Kaffâl'a göre Allah'ın, insanların içki içmeye alışmış oldukları ve ondan çokça yararlandıklarını bildiğinden tedrici/kademeli olarak yasaklamıştır. Allah, onlara bir seferde onu yasaklasaydı, bunun onlara ağır geleceğini biliyordu. Şüphesiz o, içkiyi haram kılarken bu tedriciliği ve bu yumuşaklığı kullandı. Rivayetler olmasa ilk anda akla gelen, Nisâ sûresindeki âyetin önce inmiş olmasıdır. Onlar namazlarını geçirmemek için çoğu vakitler içki içmekten uzak dururlardı. Mâide sûresindeki âyetin bu konuda inen en son âyet olduğundan şüphe yoktur. Çünkü bu âyet, yasağı pekiştirmekte ve haram kılmanın illetini tayin edip bildirmektedir. Ayrıca bu sûre tamamı itibariyle de en son inen sûrelerdendir. Dolayısıyla bu âyet, sahabe için içtihadı açık bir konu teşkil etmiş, onlardan kimisi bu âyetten dolayı içkiyi terk etmiş kimisi ise onu içmeye devam etmiştir. Onlar, sanki kendilerine zararından kaçınarak ondan faydalanma imkânı sağlandığını düşünmüşlerdir. Bu durum, onun kesin olarak haram kılınması için hazırlık mesabesinde olmuştur. Eğer onlardan birçoğu içkiye tutkun iken ve onun yararı olduğuna inanırken o, birdenbire haram kılınsaydı sahabenin bu yasağa aykırı davranmalarından ve bu mükellefiyeti ağır bulmalarından endişe edilirdi. Hâlbuki Allah'ın hikmetlerinden biri de şer'i düzenlemeleri güçlü bir

⁵² Reşîd Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 2/170.

⁵³ Bk. Mehmet Altın, "Esmâ-i Hüsnâ İçerikli Duâ Âyetlerinin Tahlili", *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 6/1 (Ocak 2020), 382-403.

⁵⁴ el-Bakara 2/219.

şekilde ve mantıklı bularak kabul etmeleri için onları, bu düzenlemelerin sırlarına ve faydasına inandırmak suretiyle eğitmektir.⁵⁵ Burada ki hikmet insanların benimsedikleri alışkanlıkları kolay terk edememeleri, İslâm dininin kolaylaştırıcı yönü bunda etkili olmuştur.

Reşîd Râzî, bu âyetin tefsirinde şöyle der: İçkinin haram kılınmasında önde gelen en önemli hikmet, aklın korunmasının sağlanmasıdır. Zira akıl, insanın diğer canlılardan en üstün sıfatıdır. İçkiyse aklın düşmanıdır. En şerefli şeye düşmanlık eden, en adi ve değersiz olandır. Bu durumda içki içmek, en değersiz ve kötü eylemlerin başıdır.⁵⁶ İçkinin haram kılınmasının bir diğer hikmeti, bunun içilmesiyle şeytanın insanları namazdan alıkoyup Allah'ı hatırdan çıkarmasıdır. Zira içkiyle kişide bedeni bir haz ve bir neşe, ortaya çıkmaktadır. Nefis, hazlara ve bedeni zevklere daldığında Allah'ı anmayı unuttur. Bu dini anlamda içkinin kişiye verdiği zarardır. Bir de içki, içilmekle daha fazla içilen ve ona müptela olunan bir alışkanlık çeşididir. İnsan içtikçe onu daha fazla içesi gelir, ondan usanmaz ve bıkmamaktadır.⁵⁷

1.18. Faizin Haram Kılınmasının Hikmeti

الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبَا لَا يَقُومُونَ إِلَّا كَمَا يَقُومُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبَا وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا فَمَنْ جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّهِ فَانْتَهَى فَلَهُ مَا سَلَفَ وَأَمْرُهُ إِلَى اللَّهِ وَمَنْ عَادَ فَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ

“Faiz yiyenler, ancak şeytanın çarparak sersemlettiği kimse gibi kalkarlar. Bunun sebebi onların, alım satım da ancak faiz gibidir demeleridir. Hâlbuki Allah alım satımı helâl, faizi ise haram kılmıştır. Artık kime Allah'tan bir öğüt erişir de faizciliği bırakırsa geçmişteki kendisindedir, durumunun takdiri Allah'a aittir. Kim de yine faizciliğe dönerse işte bunlar orada devamlı kalmak üzere cehennemliklerdir.”⁵⁸

Muhammed Abduh, içkinin aşamalı olarak yasaklanması hususunda; modern eğitim alıp yüksek makamlara gelenlerin söylemlerine dikkat çekmiştir. Faizin haram olması nedeniyle Müslümanların fakirliğe mahkûm olduklarını, servet ve güçlerini kaybettiklerini, zengin Müslümanların ise paralarını faize yatırmadığını ve bu sebeple fakirin malının zayı, zengin malının ise artmadığını ifade etmişlerdir. Muhammed Abduh, modernistlerin *“Faiz meselesi Müslümanlar için en önemli sosyal ve uygarlık sorunu ve sadece dinleri onlara zarar vermektedir.”* Fikirlerini öne sürdüklerini de eklemiştir. Muhammed Abduh onlara cevap olarak şöyle der:

“Bu iddialar, vehimden ibaret olup bir tecrübe birikimine dayanmaz. Zaten Müslümanlar, bugünlerde kazanç sağlayan işlerinde dini, ölçü almıyorlar. Şayet faiz konusunda dinlerini ölçü alsalardı faizle borç para alıp mallarını başkalarına peşkeş çekmezlerdi.” Farz edelim ki Müslümanlar

⁵⁵ Reşîd Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 2/322.

⁵⁶ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 6/40.

⁵⁷ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 6/39.

⁵⁸ el-Bakara 2/275.

dinlerinden ötürü faiz yemeyi terk ettiler, o takdirde bu şaşkınlara: "Müslümanlar ziraat, ticaret ve sanatı da dinleri yüzünden terk ettiler." Diyebilecekler mi? Diğer bütün toplumlar bu konularda bizi geride bırakmadılar mı? Peki, biz haram kılınan faiz yüzünden kaybettiklerimizi diğer kazanç sahalarında başarılı olmak suretiyle neden telafi etmedik? Hâlbuki dinimiz, her şeyi en iyi yapmada diğer ümmetleri geçmemizi emrediyor. Gerçek olan şudur ki: Genelde Müslümanlar dinlerini arka plana ittiler demiştir."

Reşîd Rızâ; Abduh'un görüşlerine ilave olarak şunları söyler: "Bu ümmet İslâm'la yükselmiş, sebebini bilmeden dini terk etmekle de alçalmıştır. Bu cehalet onu, yükselme ve ilerleme sebebini düşme sebebi görececek hâle getirmiştir. Kişi ve hükümetlerimizin yabancılardan faizle borç para alacak hâle gelmesi bundandır. Malımızı mülkümüzü kaybettiren işte bu cehalettir. Şayet uysaydık bu cehaletten bizi koruyacak olan dindir."⁵⁹ Reşîd Rızâ, bu konuda dinin faydasının büyük olduğunun unutulduğunu, İslâm'la yükselmiş kişilerin dinden uzaklaştıklarının da alçaldıklarını bunun da nedenin faizle iş yapılması olduğunu açıklamıştır.

Riba, bir insanın sahip olduğu bir malın karşılık verilmeden alınmasını gerektirir. Yaşamlarını sürdürebilmeleri için fitri olarak insanlar da mallarına ihtiyaç duyarlar. Bu anlamda malın büyük bir dokunulmazlığı vardır. Ribanın yasaklanmasının bir diğer hikmeti de insanların birbirlerine Allah için borç vermesinin önünün açılmasıdır. Şayet riba caiz olsaydı kimse kimseye bir fayda ummadan borç vermez, insanlar arasında mali ilişkiler tamamen fayda teminine göre belirlenirdi.⁶⁰

1.19. Borcu Yazdırmanın Mâhiyeti ve Hikmeti

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَدَايَنْتُمْ بِدَيْنٍ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى فَاكْتُبُوهُ وَلْيَكْتُب بَيْنَكُمْ كَاتِبٌ بِالْعَدْلِ وَلَا يَأْب كَاتِبٌ أَنْ يَكْتُبَ
كَمَا عَلَّمَهُ اللَّهُ فَلْيَكْتُبْ وَلْيُمْلِلِ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ وَلْيَتَّقِ اللَّهَ رَبَّهُ وَلَا يَبْخَسْ مِنْهُ شَيْئًا فَإِنْ كَانَ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ سَفِيهًا أَوْ
ضَعِيفًا أَوْ لَا يَسْتَطِيعُ أَنْ يُمِلَّ هُوَ فَلْيُمْلِلْ وَلِيُّهُ بِالْعَدْلِ وَاسْتَشْهِدُوا شَهِيدَيْنِ مِنْ رِجَالِكُمْ فَإِنْ لَمْ يَكُونَا رَجُلَيْنِ فَرَجُلٌ
وَأَمْرَاتَانِ مِمَّنْ تَرْضَوْنَ مِنَ الشُّهَدَاءِ أَنْ تَضِلَّ إِحْدَاهُمَا فَتُذَكَّرَ إِحْدَاهُمَا الْأُخْرَىٰ وَلَا يَأْبَ الشُّهَدَاءُ إِذَا مَا دُعُوا وَلَا
تَسْتَمُوا أَنْ تَكْتُبُوهُ صَغِيرًا أَوْ كَبِيرًا إِلَىٰ أَجَلِهِ ذَلِكُمْ أَقْسَطُ عِنْدَ اللَّهِ وَأَقْوَمُ لِلشَّهَادَةِ وَأَدْنَىٰ أَلَّا تَرْتَابُوا إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً
حَاصِرَةً تُدِيرُونَهَا بَيْنَكُمْ فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَلَّا تَكْتُبُوهَا وَأَشْهِدُوا إِذَا تَبَايَعْتُمْ وَلَا يُضَارَ كَاتِبٌ وَلَا شَهِيدٌ وَإِنْ تَفَعَّلُوا
فَأِنَّهُ فُسُوقٌ بِكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَيَعْلَمَكُمُ اللَّهُ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ

"Ey iman edenler! Belli bir vade ile karşılıklı borç alışverişinde bulunduğunuz vakit onu yazın. Hem aranızda doğruluğuyla tanınmış yazı bilen biri yazsın. Yazı bilen biri, Allah'ın, kendisine öğrettiği gibi yazmaktan kaçınmasın da yazsın. Bir de hak kendi üzerinde olan adam söyleyip yazdırsın ve her biri yazarken Rabbi olan Allah'tan korksun da haktan bir şey eksiltmesin. Şayet borçlu bir bunak veya küçük bir çocuk veya söyleyip yazdıramayacak durumda biri ise velisi

⁵⁹ Reşîd Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 3/106.

⁶⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 7/77.

doğrusunu söyleyip yazdırırsın.”⁶¹

Reşîd Rızâ; bazı tefsir âlimlerinin İslâm'ın ilk asrı ve daha sonraki asırlarda yaşayan Müslümanların yazmadan ve şahit tutmadan (borçlanma) muamelesi yaptıkları şeklindeki iddiada bulduklarını, bunun ise kesinlikle doğru olmadığını ifade etmiştir. Çünkü muameleleri delil olarak kabul edilen sahabe ve tabiinden bu iddiayı destekleyen sahih hiçbir şey rivayet edilmemiştir. Ancak bu görüşte olanlar, bazı fakihlerin; muamelatta, yazma ve şahit tutmanın vacip olmadığını söyleyenler tarafından anlatıldığını belirtmiştir. Bu konuda bilfiil meydana gelmiş sahih hiçbir olayı, sahabeden rivayet etmemişlerdir. Bunda (yazdırmada) sıkıntı ve darlık olduğu şeklindeki sözlerine gelince; başlangıçta görülen bu darlık ve sıkıntı, aslında kolaylaştırma, genişlik ve rahatlığın ta kendisidir. Çünkü yazıya geçirilmeyen ve şahit tutulmayan muameleden, çok miktarda zarar gelmiştir. Borçlanmayı yapanların birisinin güvenilirliği zayıf olduğunda bunlardan bazı zararlar kasıtlı olarak meydana gelmiştir. O, uzun bir süre geçtikten sonra, gerçek olmayan bir iddiada bulunabilir. Bazı zararlar ise hata etmek ve unutmaktan kaynaklanmıştır. Muamele yapan iki kişi, şüpheye ve ihtilafa düştüğünde bu şüpheyi gidermek ve anlaşmazlığı ortadan kaldırmak için yazı ve şahit olmaması durumunda onlardan her biri diğeri için kötü zanda bulunmuştur. Onun inandığı husustan dönerek hasmının görüşünü kabul etmesi ise ona, kolay gelmemiştir. Böylece o, husumetinde ve düşmanlığında ısrar etmiştir. Ve ondan sonra işlerinde güçlük çıkararak, onları en büyük sıkıntıya düşüren ve çekişmekten meydana gelen kötülükler gerçekleşmiştir. Bu hususta, yasaklanmış birçok günahı işleyebilirler.⁶²

Reşîd Rızâ, borç alıp vermede kayıt altına alınmanın vacip olduğunu, hocası Muhammed Abduh'un da aynı görüşte olduğunu belirtmiştir. Borç alıp verirken ileride meydana gelecek ihtilaf ve sorunların önüne geçilmesi için kayıt altına alınmasının önemine değinmiştir. Borçlanma esnasında şahitler huzurunda borcun yazılmasının Allah katında adalete daha uygun ve sonrasında borcun ispatlanması ve temininde şüpheye mahal vermemesi açısından uygulanması gereken bir yol olduğu zikredilmektedir.⁶³

1.20. Abdest ve Gusül Emirlerinin Hikmeti

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ وَإِنْ كُنْتُمْ جُنُبًا فَاطَّهَّرُوا وَإِنْ كُنْتُمْ مَرْضَىٰ أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُمْ مِنَ الْغَائِطِ أَوْ لَمَسْتُمُ النِّسَاءَ فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا فَامْسَحُوا بِوُجُوهِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ مِنْهُ مَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيَجْعَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ حَرَجٍ وَلَكِنْ يُرِيدُ لِيُطَهِّرَكُمْ وَلِيُتِمَّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ

“Ey iman edenleri Namaza kalkacağınız zaman yüzlerinizi, dirseklere kadar kollarınızı yıkayınız ve başınızı meshediniz ve topuklara kadar ayaklarınızı. Eğer cünüp iseniz temizleniniz. Eğer hasta veya seferde iseniz yahut sizden biri heladan gelmişse veya kadınlara dokunmuşsanız ve su bulamazsanız temiz bir yüzeye yönelip (teyemmüm edip) yüzlerinizi ve ellerinizi ondan meshediniz.”⁶⁴

⁶¹ el-Bakara 2/282.

⁶² Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 3/121.

⁶³ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 7/96.

⁶⁴ el-Mâide 5/6.

Allah, abdestin ve guslün farzını ve bunlar mümkün olmadığı veya zor olduğu takdirde onları hatırlatmak ve onlardaki ibadet manasını muhafaza etmek üzere onların yerini tutacak şeyi yani teyemmümü açıkladıktan sonra bize bunların meşruyetindeki hikmeti açıklanmaktadır. Müellif beyanına bu hoşgörülü dinin en muazzam kaidelerinden birini açıklayarak başlıyor ve “Allah sizin için herhangi bir sıkıntı istemiyor.” Diyor. Yani Allah bu âyette sizin için meşru kılmış olduğu şeylerde size herhangi bir sıkıntı, en ufak bir darlık, en basit bir meşakkat vermek istemiyor; çünkü Allah'ın size ihtiyacı yoktur ve O, size karşı şefkatli, merhametlidir. O, sizin için ancak sizin iyiliğinize ve yararınıza olacak şeyleri meşru kılar.⁶⁵ Burada normal abdest, gusül abdesti ve teyemmüm abdestinin hikmeti üzerinde durulmuştur. Allah, insanların ibadet esnasında karşılaştıkları zorlukları kolaylaştırdığını vurgulamıştır. Bu abdestlerin de ibadet yaparken insanlar açısından kolaylık sunduğu normal abdest alırken su bulunmaması durumunda teyemmüm abdesti ile ibadet yapılacağına cevaz verilmiştir. Bu durumun, insan hayatına kolaylıklar sunduğu belirtilmiştir.

1.21. Haram Kılınan Yiyeceklerdeki Hikmetler

حَرَمَتْ عَلَيْكُمْ الْمَيْتَةَ وَالِدَّمَ وَحَمَّ الْحَنْزِيرَ وَمَا أَهَلَ لِغَيْرِ اللَّهِ بِهِ وَالْمُنْحَقَّةَ وَالْمَوْفُودَةَ وَالْمُرْدِيَّةَ وَالنَّطِيطَةَ وَمَا أَكَلَ السَّبْعُ إِلَّا مَا ذَكَّيْتُمْ وَمَا دُبِحَ عَلَى النُّصَبِ وَأَنْ تَسْتَقْسِمُوا بِالْأَزْلَامِ ذَلِكَمْ فِسْقٌ الْيَوْمَ بَيِّنَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ دِينِكُمْ فَلَا تَخْشَوْهُمْ وَاخْشَوْنَ الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتَمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيْتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِينًا فَمَنِ اضْطُرَّ فِي مَخْمَصَةٍ غَيْرِ مُتَجَانِفٍ لِإِيمَانِهِ فَإِنَّ اللَّهَ عَفُورٌ رَحِيمٌ

“Murdar hayvan, kan, domuz eti, Allah’tan başkası adına kesilmiş, boğulmuş, vurularak öldürülmüş, yuvarlanıp ölmüş, boynuzlanarak öldürülmüş hayvanlarla -henüz canı çıkmadan yetişip kestiklerinizin dışında- yırtıcıların yediği hayvanlar, dikili taşlar önünde (sunaklarda) boğazlanmış hayvanlar ve fal oklarıyla paylaşmanız size haram kılındı. Çünkü bunlar doğru yoldan sapmaktır. Bugün, kâfirler dininize karşı (mücadelede) ümitlerini yitirmişlerdir. Onlardan korkmayın, benden korkun. Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim, size nimetimi tamamladım, sizin için din olarak İslâmiyet’i beğendim. Kim açlıktan bunalıp çaresiz kalırsa, günah sınırına varmaksızın yiyebilir. Şüphesiz ki Allah çok bağışlayıcı ve esirgeyicidir.”⁶⁶

Reşîd Rızâ, haram yiyeceklerin hikmetleri konusunda detaylı bir açıklama yapmış ve sözünün sonunda bu durumu özet mahiyetinde şunları söylemiştir: ‘Meyte’ kelimesi, Arapçada mutlak olarak kullanıldığında kendiliğinden, yani herhangi bir failin fiili olmaksızın ‘ölen’ anlamına gelmektedir. Burada gerek bu kelimenin ve gerekse daha sonrasında ‘el-munhanikatu’ kelimesinin ve devamındaki kelimelerin müennes olarak kullanılmasının sebebi, söyledikleri gibi, bunların koyun manasına gelen ‘eş-Şatu’ kelimesinin sıfatı kabul edilmesindedir. Bu ifadeden kasıt ister koyun olsun ister başka hayvanlar olsun, eti yenen tüm hayvanları kapsamaktadır. Bu âyet, dört ayaklı hayvanlardan helal kılınanlardan istisna edilenleri açıklamaktadır. Reşîd Rızâ, bu takdirde, ‘el-meytetu’ kelimesinin,

⁶⁵ Reşîd Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 6/223.

⁶⁶ el-Mâide 5/3.

'el-behimetu' kelimesine sıfat olmasının daha yerinde olacağını bundan dolayı da ölmüş hayvanların haram kılındığını söylemiştir. Kendiliğinden ölen hayvan etinin yenilmesinin haram olmasındaki hikmet ise kendiliğinden ölen hayvan, genellikle zararlıdır; çünkü o hayvan, ya hastalık ya zayıflık sebebiyle ölmüştür. Ya da ölüm sebebi, mikrop denilen ve onun gücünün kaybolmasına veya onda birtakım zehirlerin üremesine sebep olan görünmez bir canlıdan kaynaklanmaktadır. İnsan, tabiatı gereği mikroptan ölmüş hayvanın etini yemeyi reddedip gördüğünde tiksindir ve pis olarak kabul eder.

Eti yenmeyen hayvanlardaki diğer bir etken de kandır. Burada kastedilen, akıcı kan yani hayvandan akan kandır. Bu kan, daha sonra akıcılığını kaybetse bile haramdır. Ama dalak, karaciğer gibi akıcı olmayan, donuk hâldeki kan ve normal olarak etin aralarında kalan kan haram değildir. Kanın haram olmasının hikmeti zararlı ve tiksinti verici olmasıdır. İnsanların onu pis saymaları ve ondan tiksintmeleri, herkesçe malum bir durumdur. Domuz etinin haram kılınmasının hikmeti de zararlı ve tiksinişen şeylerden olmasıdır. Ancak bundan tiksinişmesi, meyte ve kanda olduğu gibi onun kendisinden kaynaklanan bir şeyden dolayı değil, bu hayvanın sürekli pisliklerle olduğunu ve pislikten hoşlandığını bilip hatırlayan kişilere özel bir tiksinişmedir. Bu gibi hayvanların, etinin yenmesi ve sütünün içilmesi de bu özelliklerinden dolayı yasaklanmıştır. Allah'tan başkasının adı telaffuz edilerek kesilen hayvanlarının etinin haram olma hikmeti ise daha önce geçenlerde olduğu gibi temizlik veya sağlıkla ilgili bir sebeple değil sırf dini bir sebeple haram kılınmıştır. Burada Allah'ın dışında insanlar tarafından dini maksatla saygı duyulan, kendisine yakın olmak için kurban takdim edilen mahlukların adı zikredilerek kesilen hayvan kastedilmektedir. Bundan yenmesinin haram kılınmasının hikmeti de şöyle açıklanır: Bu, Allah'tan başkasına kulluk/ibadet etmek türündendir. Ondandır yemek de bu konuda onlara eşlik etmek, onları desteklemektir. Hâlbuki bu, onaylanması değil, reddedilmesi gereken bir davranıştır. O esnada sesin yükseltilmesi, bağırılması haramlığın ne illeti ne de şartıdır. Bu, olayı tasvirten ibarettir. Bunun haram kılınmasının illeti ise az önce ifade ettiğimiz gibi onun, Allah'tan başkasına ibadet türünden olmasıdır.⁶⁷

Reşîd Rızâ, eti yenmesi haram olan hayvanların etinin neden yenmemesi gerektiğine dair birçok detay vermiştir. İlk olarak kendiliğinden ölen hayvanın öldüğünde leş sayıldığı, bu hayvanın vücudunda mikropların yayıldığı bu nedenle de etin renk, tat ve kokusunun hoş görüntü oluşturmadığı bunu gören insanın bu eti yemesinin uygun olmayacağını ifade etmiştir. Domuz gibi doğrudan etinin yenmesi haram olan hayvanların maddi ve manevi pis sayılması, beslenme koşulları ve yırtıcı olmalarının insan fitratına ters olması olarak açıklamıştır.

1.22. Dinin Tek ve Şeriatın Çok Oluşunun Hikmetleri

وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ الْكِتَابِ وَمُهَيِّمًا عَلَيْهِ فَاحْكُم بَيْنَهُمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ عَمَّا جَاءَكَ مِنَ الْحَقِّ لِكُلِّ لِكُلِّ جَعَلْنَا مِنْكُمْ شُرَعَةً وَمِنْهَا جَا وَ لَوْ شَاءَ اللَّهُ لَجَعَلَكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَلَكِنْ لِيَبْلُوَكُمْ فِي مَا آتَيْتُمْ فَاسْتَبِقُوا الْخَيْرَاتِ إِلَى اللَّهِ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعًا فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ

⁶⁷ Reşîd Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 6/134; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/417.

“(Resulüm!) Sana da kendisinden önceki kitapları tasdik edici ve onları denetleyici olarak bu kitabı hak ile indirdik. Artık aralarında Allah’ın indirdiği ile hükmet. Sana gelen bu gerçeği bırakıp da onların isteklerine uyma. Her birinize bir şeriat ve bir yol yöntem verdik. Allah dileseydi sizi tek bir ümmet yapardı. Fakat size verdikleriyle sizi denemek istedi. Öyleyse hayırlı işlerde birbirinizle yarışın. Hepinizin dönüşü Allah’adır. Allah size hakkında ayrılığa düştüğünüz şeyleri haber verecektir.”⁶⁸

Reşîd Rızâ, bu âyetin kendinden önceki emir ve yasağın sebebini açıklayan bir isti'nâfı beyânî olduğunu söylemiştir. Âyetteki ‘sizden her biri’ ifadesi ya ‘her bir peygamber için’ veya ‘Ey Müslümanlar ve Ehl-i Kitab sizden her bir ümmet için...’ anlamına geldiğini söylemiştir. Sizden her biri için bir şeriat yaptık ve onların o şeriatın hükümlerini yerine getirmelerini vacip kıldık; hidayete götüren bir yol yaptık ve nefislerini tezkiye ve ıslah etmek için o yola girmelerini farz kıldık. Çünkü ameli şeriatlar ve nefis terbiye usulleri sosyal hayattaki farklılıklara ve insani kabiliyetlere göre değişiklik gösterirler. Bütün peygamberler, sadece dinin aslında birleşirler ki o da Allah’ın birliğine ve ihlâs ile ihsan ile O’na teslim olmaya dayanır. ‘Şir’at’ ve ‘şer’ât’ sözlükte ‘suya giden yol veya nehir ve benzerlerinden su alınan yer’ demektir. Bu manadaki kullanım, Araplarca günümüze kadar devam etmiştir. İslâm şeriatları denmesinin sebebi de Ehl-i İslâm’ın İslâm’a girmeleridir.

1.23. Kıssaların Hikmeti ve Amaçları

وَمَا أَرْسَلْنَا فِي قَرْيَةٍ مِّن نَّبِيٍّ إِلَّا أَخَذْنَا أَهْلَهَا بِالْبِأْسَاءِ وَالصَّرَاءِ لَعَلَّهُمْ يَضُرَّعُونَ

“Biz hangi ülkeye bir peygamber gönderdiysek mutlaka ora halkını, Allah’a yönelip yalvarsın yakarsınlar diye dert ve sıkıntıya uğratmışızdır.”⁶⁹

Reşîd Rızâ’nın hikmet konusu olarak ele aldığını hususlardan birisi, kıssa ile ilgilidir. Reşîd Rızâ, bu âyeti zikrettikten sonra kıssaların hikmetini açıklamıştır. Kur’ân inanç esaslarını delilleriyle hükümleri ve hikmetleri; illetleriyle destekleyerek kıssaları da onlardan öğüt ve ibret alınabilecek hususlarla, o konudaki sosyal uygulamalarla birlikte açıkladığını söylemiştir.⁷⁰ Kıssaların, ibret alınması gereken bir husus olduğunu bununda Kur’ân-ı Kerim’in adetlerinden olduğu söylemiştir. Fahreddin Râzî ise kıssaların hikmeti için bu haberlerin aktarılmasıyla bunların Hz. Muhammed’in (s.a.v) peygamberliğinin bir göstergesi olduğunu ifade etmiştir. Kur’ân’da kıssaların çok geçmesinin başka bir hikmetini de kalplerin bunlarla yumuşaması ve kitabın her türden insana hitabının bunlarla daha kolay olmasıdır. Zira sırf akli delillerle istifade ancak kâmil insanlar için söz konusu demıştır.⁷¹

Sonuç

İnsanın akıl sahibi bir varlık olarak eşya ve varlıklardaki nedenleri anlamaya çalışması en temel özelliğidir. İnsanın bu anlamlandırma çabaları, kavramlar üzerine de olmuştur. Bu kavramlardan birisi de ‘hikmet’ kavramıdır. Gerçeği ilim ve akılla bulmak anlamındaki hikmet kavramı, Kur’ân’ı Kerim’de birçok kez geçse de

⁶⁸ el-Mâide 5/48.

⁶⁹ el-A’râf 7/94.

⁷⁰ Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 9/15.

⁷¹ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 18/45; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 14/119.

aynı anlamlarda kullanılmadığı görülmektedir. Hikmet kavramının farklı manalara geldiği ve değişik perspektiflerden değerlendirildiği, bilinmektedir. Reşîd Rızâ ve Muhammed Abduh, *Tefsîrû'l-Menâr*'da Kur'ân'ı Kerim'deki birçok âyette geçen hikmet kavramını değerlendirmeleriyle önemli noktalara dikkat çekmektedirler. Reşîd Rızâ'nın, Kur'ân'ı Kerim'in geçmiş toplumlarla ilgili bilgileri ve ifadelerindeki hikmetlerin, cahil bir toplum içerisinde yetişen Hz. Muhammed'in (s.a.v) düşünce ve fikirleri olamayacağını söylemesi, hikmet kavramının farklı bir anlamının yorumlandığını göstermektedir. Çünkü Kur'ân'ı-Kerim'in hikmet dolu âyetleri, çağları aşan özelliğe sahip olan mucizevî sözleri kapsamaktadır. Muhammed Abduh'un, hikmet kavramını yalnızca nazari ve teorik olarak ele almadığı görülür. Aksine ameli ve sosyal çerçevede de değerlendirmeler yapmıştır. Burada Muhammed Abduh, hikmet kavramına yeni bir heyecan katmak istemiştir. Böylece Muhammed Abduh'un, kavrama bakış açısıyla İslâm düşünce dünyasına yeni fikirler üretmesi tecdit ve ıslah anlamında yenilikler getirmek istediğini düşünmekteyiz.

Anlam olarak bilgi, bilgelik, düşünmeye sevk eden, etken, kusursuzluk, anlayış, bir şeyi mânâlandırma gibi anlamlara gelen hikmet; dini hükümler ve bir şeyin faydasını bilmek anlamında da kullanılmaktadır. *Tefsîrû'l-Menâr*'da çok sayıda âyette, hikmet örneklerine yer verilmiştir. Bu örneklerin çeşitlilik göstermesi, Kur'ân'ı Kerim'in daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır. Müellif, bu amacını Kur'ân'ı Kerim'in hikmeti ve dinin özünün kavranmasından hareketle yeni bir yol belirlenmesi olarak açıklamıştır.

Muhammed Abduh ve Reşîd Rızâ, âyetlerin siyak-sibakına uygun hikmet çıkarımları yapmışlardır. Muhammed Abduh'un yaptığı çıkarımlarda, hikmetin temelinde dinin ve Kur'ân'ın anlaşılmasına yönelik bir takım pragmatist yorumlar yapılmasını istediği sonucuna ulaşmaktayız. Aynı zamanda, ilahi hikmet konusunun daha çok akıl ve insan eksenine evrildiği, vahiy dengesi planında ise makul düşüncelerin üretilmesi şeklinde bakış açısıyla geliştiği izlenimindeyiz. Muhammed Abduh'un bu yöne evrilmesi, zamanın değişmesi nedeniyle ortaya çıkan bâtil ve inkârcı bir takım felsefik akımlara yanıt vermek istemesine ve bu şartlara dayanarak Allah, kâinat ve insan tasavvurunun oluşturulması amacına dayandırmaktayız.

Reşîd Rızâ, âyetleri tüm yönleriyle ele almıştır. Bu nedenle konusu tefsir hükmünde olan tefsirinde hikmet kavramı da önemli yer tutmaktadır. Rızâ, âyetlerin tefsirinde birçok hikmet örneğine ve yorumlarına yer vermiştir. Söz konusu hikmet yorumlarının bir kısmının farklı âlimlere, bir kısmının kişisel fikirleri bir kısmının da hocası Muhammed Abduh'a, ait olduğu anlaşılmaktadır. Reşîd Rızâ, kendinden önce İslâm ilim geleneğinin bir parçası hâline gelen meseleleri bir hikmete bağlama anlayışını sürdürmüştür. Çoğu zaman işlediği konunun hakikat ile bağlantısını kurmuş; yani meseleyi ilmî, tarihi, dilsel vb. boyutlardan değerlendirmiştir. Ancak kimi zaman aynı meseleler için hikmet bahsini açmış ve orada bilginlerin hikmet yorumlarına ve zaman zaman da kendi yorumlarına yer vermiştir. Sonuç olarak incelenen tefsirde zikredilen hikmet örnekleri Kur'ân'ı anlama, Kur'ân'ın teşri hükümlerini uygulama, kıssalarla ibret verici örnekleri vererek insanlara nasihat etmeyi amaçlamıştır. Hikmet kavramıyla ilgili ortaya

atılan fikirleri daha iyi anlamlandırmak için eserler ve kaleme alınan kitaplar karşılaştırılabilir. Reşid Rızâ'nın hikmet kavramına dair farklı âlimlerin görüşlerine yer vermesi ve kendi yorumlarını nasıl geliştirdiği, bu kavramın İslâm düşüncesine ne tür yenilikler getirdiği ve bu yeniliklerin pratik hayatta nasıl karşılık bulduğu ve modern İslâm dünyasında nasıl yeniden yorumlanabileceği gibi hususların araştırılmasının faydalı olacağını kanaatindeyiz.

Kaynakça

- Altın, Mehmet. "Esmâ-i Hüsnâ İçerikli Duâ Âyetlerinin Tahlili". *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 6/1 (Ocak 2020), 382-403.
- Altın, Mehmet. "Kur'ân'ın Beyânî İcâzı Bağlamında Hurûf-ı Mukattaa". *Amasya İlahiyat Dergisi* 16 (Haziran 2021), 301-335. <https://doi.org/10.18498/amailad.899697>.
- Âmidî, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. thk. Abdürrezzâk Affî. Riyad: Dâru's-Sumey'î li'n-Neşr ve't-Tevzî, 2003.
- Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl. *Tashîhi'l-vucûh ve'n-nezâir*. thk. Muhammed Osman. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2007.
- Cevherî, İsmâîl b. Hammâd. *es-Sihâh*. Beyrût: Dâru'l-İlmi li'l-Melayîn, 1979.
- Cürcânî, Alî b. Muhammed b. Alî Seyyid Şerif. *et-Ta'rifât*. thk. Muhammed Bâsil. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.
- Fettenî, Muhammed Tahir Sıddıkî el-Hindî. *Mecmeu'l-bihâri'l-Envâr fî garâibi't-tenzîl ve Letâifi'l ahbâr*. Haydarâbâd: Meclîs Dâireti'l-Maarif el-Usmaniyye, 1967.
- Firûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Yakûb. *el-Kâmûsü'l-muhît*. Beyrut: Mektebe er-Risâle, 1987.
- İbnu'l Esîr, Mecdüddîn Ebî's-Seâdât el-Mübârek b. Muhammed el-Cezerî. *en-Nihaye fî garîbi'l hadîsi ve'l eser*. Riyad: Dâru İbnu'l-Cevzî, 1421.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Muhammed. *Lisânu'l-Arab*. Beyrut: Beyrut: Dârü İhyâi't-Turâsî'l-Arabiyye, 1997.
- İsfehânî, Ebû'l-Kâsım el-Huseyn b. Muhammed er-Râğîb. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*. Mekke: Mektebetü'n-Nezar Mustafa el-Bâz, 1997.
- Râzî, Fahreddin. *Mefâtihu'l-gayb*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2013.
- Reşid Rıza, Muhammed. *Muhammedî Vahiy*. çev. Salih Özer. Ankara: Fecr Yayınevi, 1991.
- Reşid Rıza, Muhammed. *Tefsîru'l-Menâr*. Kahire: Dâru'l-Menâr, 1947.
- Sâlih, Subhî. *Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melayîn, 1988.
- Süyûtî, Celâleddîn. *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Mustafa Dîb el-Bugâ. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2006.
- Tehânevî, Muhammed Ali. *Keşşâfu Istilâhâti'l-funûn ve'l-ulûm*, thk. Ali Dehrûc. Beyrût: Mektebetu Lübnan, 1996.
- Zebîdî, Muhammed Murtazâ. *Tâcü'l-Arûs*. Kuveyt: et-Turâsu'l-Arabî, 1977.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Muhammed. *el-Keşşâf*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 2008.
- Zerkeşî, Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh. *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1956.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-irfân*. thk. Ahmed Şemseddin. Lübnan: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2004.

